

HOE OMGAAN MET SEKSUEEL GRENSOVERSCHRIJDEND GEDRAG: VERWACHTINGEN TEN AANZIEN VAN VOORZIENINGEN, OVERHEID EN SAMENLEVING

*Uit de slottoespraak van Peter
Adriaenssens*

Peter Adriaenssens begon zijn toespraak met te verwijzen naar de test van het brandalarm in de voormiddag. Stel dat er toch iets gebeurd was... Als een paar uur later de televisie zegt dat er in de zeventiende verdieping van dit gebouw een vliegtuig was ingevlogen, zal iedereen zeggen: "Hoe is dat mogelijk, dat al die hulpverleners niet onmiddellijk buitengegaan zijn bij het brandalarm? Die hebben allemaal tegen elkaar gezegd: dat zal wel niks zijn." En toch heeft iedereen er zeker even aan gedacht: "Zou het nu gewoon een oefening zijn of zou er toch iets aan de hand zijn?" Eigenlijk is het de ganse dag daarover gegaan: we kennen de theorie wel, maar de toepassing in de praktijk is vaak zo moeilijk. Wie neemt het initiatief om te zeggen: "Ik doe het!" Wie zou de eerste zijn om recht te staan en te zeggen: "Lopen!"

Weten en toch niet altijd doen

In iedere voorziening zijn er slachtoffers van seksueel misbruik door andere jongeren van binnen de instelling. Er is geen enkele instelling meer in Vlaanderen die het probleem niet kent. Voor de aanpak ervan hebben we echter slechte handvatten, we hebben geen uitwegen, want alle plaatsen zitten vol. Men moet als het ware de 'zwarte pietten' aan elkaar doorgeven: "Hebt gij plaats voor een jongere die anderen misbruikt heeft?" Seksueel misbruik

door een andere jongere, dat kunnen we nog wel proberen te delen met elkaar, maar er is – vaker dan we willen – ook sprake van seksueel misbruik en seksueel grensoverschrijdend gedrag door hulpverleners.

Eigenlijk mogen we dus wel fier zijn dat het Vlaams Welzijnsverbond dit onderwerp op de agenda gekregen heeft en er zoveel mensen naar hier gekomen zijn. Het is toch een signaal dat deze organisaties, die instaan voor hulpverlening aan jongeren en personen met een handicap, er zich vandaag bewust van

zijn in een veranderende samenleving te werken. Een samenleving die een vraag heeft naar een transparant beleid, een vraag om voor zijn kinderen te zorgen. Kinderen die niet altijd gekozen hebben voor deze vormen van hulpverlening.

Maar dat fier zijn betreft zeker niet iedereen. Er zijn voorzieningen, waarvan ik hoorde dat ze bang waren dat, als ze naar hier kwamen, de anderen zouden zeggen: "Tja, ik heb gehoord dat jullie ook zo'n probleem in jullie instelling hadden..." En die daarom hier liever niet zijn. Anderen, die weten dat het wel bij hen gebeurd is, maar waar iedereen in hun organisatie onder druk gezet is om het daar niet over te hebben... En die daarover zeker geen uitwisseling willen. Omdat ze bang zijn voor ouders, omdat ze bang zijn van de media, omdat ze bang zijn dat morgen het personeel op straat staat als gevolg van een te open optreden.

Het is niet evident dat eerlijkheid beloond wordt. Het is niet evident dat personeel zou ondervinden dat als je je ogen opent voor seksueel grensoverschrijdend gedrag door personeel, door collega's, dat je daarvoor, ook als organisatie, beloond zou worden. En in dat opzicht is de stem en de steun van de minister voor Welzijn nodig, om dat mandaat te schragen, om duidelijk te maken dat de overheid er achter staat dat we met deze problemen bezig zijn, en weet wat daarvan de consequenties zijn. Nu weten we te weinig wat ons zou kunnen overkomen, als we dat onderwerp ten volle zouden opentrekken...

Bijzondere kwetsbaarheid

De kinderen (en de personen met een handicap) waar we het over hebben, zijn bijzondere kinderen met een bijzon-

dere kwetsbaarheid. En de meeste hebben dan nog eens de pech dat die kwetsbaarheid uit twee domeinen komt. Enerzijds hun eigen ontwikkeling, een handicap, ... Anderzijds hun context waarin ze geen geluk hebben. Voor een aantal spreken we over verwaarlozing, mishandeling, voor anderen over een psychiatrisch probleem of wat dan ook. Het is meestal een negatief samenspel.

Het is een heel belangrijke doelstelling dat deze kinderen een adequate relatie met volwassen kunnen leren kennen. Een zorgrelatie waarin hen veiligheid, verbondenheid, hechting gegeven wordt. Een relatie die hen beschermt tegen het impact van die negatieve, vroegkinderlijke ervaringen. En dit niet alleen ten opzichte van de volwassenen in de organisaties, maar ook ten opzichte van hun leeftijdsgenoten, van de andere kinderen in de leefgroep. Want een leefgroep is eigenlijk een belangrijke metastructuur, die aan het kind de geborgenheid moet geven, die het anders misschien in zijn gezin zou kennen, die aan een kind de plaats biedt waar het zijn zelfwaarde kan ontdekken, en waarin er een programma loopt dat afgestemd is op de noden van het kind.

Preventie en detectie

Onderzoek leert ons dat de detectie van seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik ontzettend verbeterd als personeelsleden getraind worden, niet alleen in de kennis van seksueel misbruik en grensoverschrijdende feiten, maar gewoon om de bespreekbaarheid te verhogen, om het met mekaar te hebben over: tot waar vinden we wat normaal, en tot waar niet. Als men met personeelsleden een actief beleid opzet om na te denken over de eigen organisatie en de eigen hulpverlening, door

bijvoorbeeld eens een lijst te maken met wat soort handelingen men doet in de gewone dagelijkse zorg, die misschien voor een ander op bepaalde momenten wel eens vragen zouden kunnen oproepen. Dat gaat over een heleboel gewone handelingen, gaande van iemand een bad geven tot iemand vastpakken die razend is, en die we in 'holding' nemen.

Deze bespreekbaarheid leidt niet alleen tot het vlugger opsporen van kinderen die in hun eigen achterban slachtoffer zijn, maar ook tot het herkennen van vroegtijdige signalen wanneer een eigen personeelslid ontspoord. En uiteindelijk is dat het eerste doel van het advies dat hier vandaag voorlag. Er is niet veel kunst aan om te weten wat je moet doen voor een kind wanneer het heel duidelijk is dat het seksueel misbruik is. Je zit midden in de miserie en je vindt wel de nodige mensen die rond zo'n dossier samen met justitie vooruitgang kunnen boeken. We hebben het echter over de meerderheid van de situaties waar het over een vermoeden gaat, waar het over seksueel grensoverschrijdend gedrag gaat, waar we weten dat de beleving van het slachtoffer juist is, maar waar we dat niet noodzakelijk strikt juridisch kunnen bewijzen.

Daarom willen we in de zorgrelaties de keuze maken voor een belevingsgerichte zorg. Als een van de elementen die onze zorg stuurt moeten we, naast de kennis die we hebben over kinderen, over wat goede strategieën en methodieken zijn, dichterbij dat echte kind komen, dichterbij wat het kind zelf zegt of laat aanvoelen. Dat is vandaag op een heel duidelijke manier vertaald geweest en vinden we ook terug in de keuze om niet alleen te spreken over 'seksueel misbruik', maar ruimer over 'seksueel grensoverschrijdend gedrag'.

Op deze manier kiezen we vanuit de hulpverlening voor het loslaten van het denken vanuit een ander kader, nl. dat van justitie, om bij onze eigen disciplines te blijven en minder bang te zijn om de grenzen van daaruit te verruimen.

Zorgen voor een kind is het kind steunen in zijn weg naar autonomie. Seksueel grensoverschrijdend gedrag doet het omgekeerde: het kind wordt betrokken in een afhankelijk makende relatie, het bouwt geen goede strategieën uit om met angst om te gaan en de intellectuele ontwikkeling loopt averij op. Onderzoek toont aan hoe dit soort mechanisme er toe kan leiden dat, als een kind officieel moet getuigen, als het bvb. naar een verhoorstudio van justitie moet gaan, dit niets zal opleveren. Want het kind wordt verhoord door een onbekende man die het neutrale vragen moet stellen, in een situatie waar het kind geen controle over heeft en die dus ook beangstigend is, en dus in een situatie die opnieuw verdacht veel lijkt op de situatie met de dader.

Zorgzaam hulp verlenen

In het zorgplan dat vandaag voorlag zit 'toewijding': een oud woord waarmee we eigenlijk willen zeggen: het stopt niet. Als er een vermoeden is dat het kind slachtoffer is van nare ervaringen, laat onze betrokkenheid op de ontwikkeling van dit kind zich niet vertalen in een doorsnee richtlijn of minimale kwaliteitseis.

Als er binnen een voorziening seksueel misbruik plaats had door een oudere jongere naar een jonger kind is het misschien juridisch wel zeer goed te verdedigen om die oudere jongere buiten te zetten, maar daarom is dat nog geen humane oplossing. Het is een oplossing

die ineens het zorgkader laat vallen. Als iemand vanuit zijn situatie zorg nodig heeft, 'recht' heeft op zorg, en die iemand pleegt een seksuele act, dan vervalt daarmee dat 'recht op zorg' nog niet... Natuurlijk moet er verantwoord gehandeld worden. Je moet een plek hebben om met deze jongere naar toe te gaan, een plek die toelaat om aan het slachtoffer een duidelijk teken te geven: we kiezen voor jou, voor jouw bescherming. Die andere persoon verplaatsen we, maar we doen dat op een manier dat we nog altijd kunnen zeggen: dit is zorg, dit is niet: iemand verwerpen.

Het betekent ook dat tegen een personeelslid dat grensoverschrijdend gedrag pleegt, moet kunnen gehandeld worden. Los van de vraag of het meteen een strafrechtelijke zaak is, die toelaat om iemand zijn arbeidscontract te verbreken. We hebben op dit ogenblik echter geen instrumenten om daarmee om te gaan. Hoe zorg je ervoor dat iemand tijdelijk de leefgroep uit kan, om ondertussen tijd te nemen om de situatie verder te onderzoeken? Die tussenvorm is er alleen maar als de betrokkene wil meewerken. En vaak zullen daders, vanuit een manipulatieve instelling, zeer goed aanvoelen dat meewerken een begin van toegeven is, en de weg voor hen dan heel moeilijk zal worden. Zij hebben er reeds voor gekozen de weg voor de anderen moeilijk te maken.

Het mandaat van de hulpverlening

Wat we van de minister nodig hebben, is het opnieuw versterken van ons mandaat als hulpverlener. Het lijkt wel alsof de hulpverlening er alleen maar moet voor zorgen dat de boel koest blijft, dat er geen jongeren zijn die uitbreken, die rare stoten uithalen, dat er geen fla-

grante feiten gebeuren, en dan is het o.k. Dat men dat met te weinig mensen moet doen, dat het toezicht daardoor met minder zorg gebeurt, is dan van tweede orde. Ik denk dat we vooral het mandaat van de zorgverleners uitdrukkelijk opnieuw benoemd moeten krijgen.

Er is nood aan een consensus dat hulpverlenende organisaties die procedures uitwerken rond omgaan met seksueel grensoverschrijdend gedrag, beoordeeld worden op het niveau van hun collectieve verantwoordelijkheid. Te zeer zijn we in de richting gegaan van het uittekenen van instrumenten, die een soort checklist gaan opleveren waarbij men straks na een aanranding binnen een instelling kan nagaan wat er hier precies fout gelopen is: welke vergadering is er niet doorgegaan, welke informatie is niet tijdig aan mekaar doorgegeven, enz. Hierdoor ontstaat de angst dat het collectieve alleen maar goed is op momenten dat alles vlot loopt, en dat bij problemen plots teruggevallen wordt op de individuele verantwoordelijkheid. En hier ligt ook vaak het conflict met justitie. Op dat ogenblik moet je als personeelslid weten: er staat een organisatie achter mij, die mij niet laat vallen, en die op dat ogenblik gaat zeggen: wij zijn de woordvoerder, wij hebben deze visie, dit beleid mee ontwikkeld en staan er achter.

We moeten een beleid ontwikkelen dat niet gericht is op gevaar vermijden, een beleid dat gericht is op samen risico's aangaan, en we mogen het publiek via de media niet de illusie geven dat er perfecte trajecten bestaan, waarin alles kan vermeden worden. Dit betekent ook dat we over instrumenten moeten beschikken, die de leiding toelaten om hun taak op een goede manier te vervullen. Instrumenten die bvb. een ant-

woord geven op de vraag welke tussenwegen je kan bewandelen met personeelsleden waarvan je aanwijzingen hebt van seksueel grensoverschrijdend gedrag, en die tijdelijk uit de structuur moeten, zonder dat je meteen in een arbeidsrechterlijk geschil zit. Ik denk aan een voorziening, die haar werk zeer goed gedaan had en waar alle eerste bevindingen in dezelfde lijn zaten, die het risico nam het contract met de medewerker te verbreken, en waar zes jaar later voor het hof van beroep de zaak nietig verklaard werd. Deze instelling werd tot een miljoenen schadevergoeding veroordeeld.

Anderzijds hebben we ook hulp nodig vanuit justitie, en moet de Vlaamse overheid ons helpen om in overleg te gaan met de federale justitie. Ook justitie moet opnieuw, na alle wetten die er gekomen zijn over meldingsrecht en over meldingsomstandigheden, duidelijk maken dat zij het belangrijk vinden dat er binnen een land mensen zijn die zorg dragen voor kwetsbare jongeren, en dat die daarmee een opdracht vervullen voor allen. Dat zij het principe steunen van het subsidiariteitsbeginsel: we moeten een probleem aanpakken op het niveau waar dit het minst beschadigend is voor iedereen die erbij betrokken is.

Justitie moet daarbij kunnen rekenen op open en transparante communicatie vanuit de voorzieningen. En dat is iets wat wij zullen moeten leren: hen niet zien als "zij die van de andere kant zijn". Dit kan, zoals in het advies voorgesteld wordt, door binnen de organisatie te werken met enerzijds iemand die de zorg blijft aansturen, en anderzijds iemand die het meldingstraject opneemt. Op die manier maken we ook aan justitie duidelijk dat we hen als partner zien in deze situaties. En wij

hebben van justitie het signaal nodig dat het ook voor hen duidelijk is dat wij partners zijn, en geen bende verdachten, op het ogenblik dat er een probleem is.

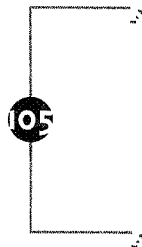
Van afspraken naar de praktijk

Wat verwachten we vandaag van de voorzieningen? We verwachten dat men het ethisch advies tot leven brengt: dat mensen willen meewerken in de voortgangsgroepen om te leren van mekaar, dat in ieder geval binnen de organisaties eigen protocollen uitgewerkt én uitgewisseld worden, dat voorzieningen daarin minder geïsoleerd zouden staan en men beroep zou doen op mekaars ervaring.

In het ethisch advies staat dat we vragen dat voorzieningen een beleid ontwikkelen, een protocol opstellen, een crisiscommunicatieplan maken, met het parket overleggen, ... In Nederland bestaat dat allemaal op papier, maar slechts in 20% van de voorzieningen is het reëel uitgebouwd en functioneert het. Dat moet ons waarschuwen, opnieuw, zoals het brandalarm, dat de theorie gemakkelijker is dan de praktijk. Vandaar de suggestie om het via simulatie ook in te oefenen. Toch zijn er ook een aantal voorwaarden opdat het in de praktijk werkbaar zou zijn.

Personeel

In de eerste plaats moet het personeel die afspraken beleven als in overeenstemming met hun werk. Personeelsleden mogen zich niet bedreigd voelen. Ze mogen niet het gevoel hebben dat men morgen gelijk wat grensoverschrijdend gedrag kan noemen. En dus moet daarover een dialoog opgezet worden. Het moet duidelijk zijn, wat de grenzen zijn binnen het werk: wat is normaal en

wat vinden we niet gepast. Men moet zeker zijn dat de werkgroep of commissie die zich bezighoudt met grensoverschrijdend gedrag binnen de voorziening, autonoom kan werken en dat de organisatie hen niet zomaar lippen-dienst bewijst, maar bereid is de conclusies consequent uit te voeren. Tenslotte moet men kunnen werken in een sfeer van veiligheid en vertrouwen, niet in een sfeer van regeltjes waarbij het risico bestaat dat alleen de top ingedekt is. Want het zijn ten slotte de basiswerkers, die in het reële contact staan met het kind of de persoon met een handicap, die op dat ogenblik dreigen de meest kwetsbare groep te vormen.

Regelgeving

Het signaal is zeker ten dele al opgenomen door het Vlaams Fonds in de sectorale minimale kwaliteitseis (smk) die bepaalt dat voorzieningen maatregelen moeten nemen tegen seksueel misbruik. Dit moet echter binnen een dynamisch denkkader gebeuren, waarbij evolutie mogelijk blijft. Een protocol mag niet onveranderlijk op zichzelf staan, maar moet steunen op, ingevuld worden vanuit een visie. We mogen niet riskeren alleen nog met checklisten te werken, die eigenlijk niks zeggen over de inhoud van de realiteit waarmee we geconfronteerd worden. Ook de inspectie kan hierbij een partner zijn: eerder dan deze smk enkel maar op zijn feitelijkheden af te toetsen, zou men bijvoorbeeld mee kunnen werken aan een simulatie om aan de hand van een casus te zien hoe deze smk in deze voorziening zou functioneren.

Inspectie

In dit opzicht zou het een hulp zijn indien de inspectie over een meldpunt beschikt. Zo hebben de Vertrouwens-

centra met Kind en Gezin een overeenkomst waarbij Kind en Gezin automatisch ingelicht wordt als ze met een zaak bezig zijn waarin een onthaalmoeder betrokken is en kan er gelijktijdig steun gaan naar de twee betrokken actoren in de situatie. Naar analogie hiermee zou een instelling, die met een zaak te maken heeft van een personeelslid dat seksueel grensoverschrijdend gedrag stelt, de inspectie preventief kunnen inlichten, zodat deze weet dat men met dit probleem zit, waardoor misschien aanvullende expertise kan ingebracht worden en ondersteuning kan gegeven worden. Ik pleit hier voor een ander concept van inspectie: deze wordt eigenlijk een denktank die toegevoegd wordt aan organisaties om de kwaliteit te komen versterken, en niet een instantie die eigenlijk de voorziening ter verantwoording komt roepen: "En hoe komt dat, dat dat bij jullie gebeurd is?"

Ouders

Ik ben blij dat hier vandaag met de Raad van Ouders in de Jeugdhulp ook ouders vertegenwoordigd zijn. Want eigenlijk hebben we ook een vraag aan hen: "Mogen we, in een samenleving die steeds meer haar problemen juridiseert, ook kwetsbaar zijn?" Als voorzieningen ouders samen roepen om hen te informeren dat men bezig is met een probleem rond seksueel grensoverschrijdend gedrag door een personeelslid, dan krijgt men niet direct veel felicitaties voor de moed om dit te doen. Er is uiteraard angst en verontwaardiging van ouders, angst dat het eigen kind getroffen is, maar er is ook vaak een scherpe aanval op de organisatie en soms zijn er (geïsoleerde) personen die naar advocaten stappen om de organisatie aan te pakken. Daarom pleit ik ervoor dat ouders als actieve gebruikers van de organisatie, mee stappen zetten

bij de ontwikkeling van protocollen in de organisatie.

Eigenlijk zouden ouders op het moment dat zo'n jongere ingeschreven wordt, moeten horen hoe men gaat samenwerken als er op een dag vastgesteld wordt dat er binnen de organisatie iets misgelopen is. We hopen uiteraard dat het niet voorkomt, maar u moet weten dat al deze dingen bestaan...

Media

We hebben een appèl aan de media om ervan bewust te zijn dat wat met jongeren gebeurt, niet zo maar vergeten wordt. Iedereen herinnert zich dat nu meer dan een jaar geleden opeens televisiecamera's aan de deur van een voorziening stonden te filmen hoe het parket daar afstapte voor een zaak van misbruik tussen jongeren. Een zaak die reeds met een heel netwerk van hulpverleners opgevolgd werd, maar die op dat ogenblik wel in de media gebracht werd. Niet alleen de organisatie kwam daarbij op een heel negatieve manier in het licht, maar met hen alle kinderen die daar zijn, én hun ouders die bij vrienden te horen krijgen: "Zeg, gaat die van u daar nog altijd? Dat is toch daar waar..." En ook al is een zaak opgelost, tien jaar later blijft men zeggen: "Dat is toch daar waar die zaak gebeurd is van..."

Mensen vergeten niet gemakkelijk, en er komt achteraf meestal geen nieuwsbericht om te laten weten dat die zaak geklasseerd is... Wat eigenlijk betekent dat men vastgesteld heeft dat er goed gehandeld werd. En dat is geen 'nieuws' meer... hoewel het zeer belangrijk is voor de betrokkenen!

De problematiek wordt zwaarder en het risico neemt toe...

Maar is de opdracht wel haalbaar? We

hebben vorming nodig voor het personeel om de sensitiviteit voor dit soort problemen op te bouwen, wij hebben opnameplaatsen nodig voor crisisjongeren in nood. Er is op dit ogenblik geen enkele 'achterdeur' voor de instellingen, waar men onmiddellijk een jongere - al is het maar voor een paar dagen - naar toe kan brengen om een situatie opnieuw te kunnen hanteren. De overheid moet inzien dat er een populatie is, die in de voorzieningen zit, en die steeds moeilijker wordt.

We hebben een betere selectie van jongeren dankzij betere instrumenten, de ambulante hulpverlening doet steeds beter zijn werk, wat betekent dat de groep die doorverwezen wordt naar residentiële voorzieningen een steeds 'zuiverder' groep aan het worden is van jongeren in ernstige probleemsituaties. En daar waar een generatie terug vele leefgroepen ten dele gevuld waren met jongeren uit kansarmoede, wat wel een oneigenlijke indicatie was, maar waardoor moeilijker kinderen in de leefgroepen veel meer gemengd waren met kinderen die redelijk gewoon ontwikkelden, krijgen we nu groepen die redelijk homogeen samengesteld zijn uit jongeren met zeer problematisch gedrag.

Er zijn meer kinderpsychiatrische en orthopedagogische problemen die ineens gehaakt zitten bij deze jongeren, en door het feit dat ze allemaal samen zitten, heeft dit ook nog eens een heel sterke interactie op elkaar. Bovendien gaat het doorgaans over kinderen die in de weekends in gezinnen leven, die weinig normerend zijn of althans veel minder dan in de week in de voorziening. Deze jo-jo van veel en weinig maakt helemaal dat zij zich moeilijk in de hand kunnen houden. Geseksualiseerd gedrag van een deel van deze jongeren is daarom niet altijd een teken dat ze zelf

misbruikt geweest zijn, maar kan ook één van de 'talen' zijn om hun probleemgedrag in te uiten.

Het risico dat jongeren binnen een voorziening, in het kader van een opname die bedoeld was voor hun goed, misbruikt worden, neemt dan ook toe. En dat kan alleen opgeheven worden door de balans tussen het aantal personeelsleden dat toezicht houdt en het aantal jongeren in een beter evenwicht te krijgen. En misschien moeten we met z'n allen wel durven inzien dat er niet zulke grote verschillen zijn in de populaties in de jeugdpsychiatrie, de bijzondere jeugdzorg, de MPI's, en zo meer, ter-

wijl we niet allemaal over dezelfde mogelijkheden beschikken.

Tenslotte...

... gaf Peter Adriaenssens nog enkele bedenkingen mee in verband met de 'normale seksualiteit' in de (programma's van de) voorzieningen. Deze studiedag focuste uiteraard op de excessen en wou hiervoor aandacht vragen en gevoeligheid opwekken, maar dit mag er zeker niet toe leiden dat hulpverleners minder durven ingaan op de normale seksuele vragen van jongeren en personen met een handicap, en hen in alle openheid hierbij kunnen blijven begeleiden. Ook hier is schrik een slechte leermeester...

EEN BEKNOPTTE BIBLIOGRAFIE

ADRIAANSENS, Peter, SMEYERS, Liesbet, IVENS, Carla en VANBECKEVOORT, Bart, In vertrouwen genomen, Lannoo, Tielt, 1998.

BAETEN, Paul, Meldcode kindermishandeling. Richtlijnen voor het handelen van beroepskrachten (Met extra informatie te downloaden van: www.kindermishandeling.info)

BOSSAERTS, Bea, Preventie van seksueel kindermisbruik, in: De grote kindervriend? Pedoseksueel misbruik: profiel/impact/preventie, Child Focus, Brussel, 2003. (Te downloaden via www.childfocus.be)

CLARA, R. (red.), Kindermishandeling en -verwaarlozing in Vlaanderen, Uitgeverij Acco, Leuven, 1990.

COMMISSIE SEKSUEEL MISBRUIK VAN JEUGDIGEN, Handelen bij vermoeden van seksueel misbruik van kinderen en jeugdigen. Deel 1: Richtlijnen voor beroepsbeoefenaars, en Deel 2: De richtlijnen SMJ in de praktijk, Van Gorcum, Dekker & van de Vegt, Assen, resp. 1994 en 1995.

EBBERS, Simone, Seksualiteit en seksueel misbruik. Werkboek voor agogische en zorgverlenende beroepen, HB Uitgevers, Baarn, 2002.

EGGERMONT, E en ADRIAANSENS, P. (red.), Kindermishandeling. Perspectief in interacties, Uitgeverij Garant, Leuven, 1991.

Expertisecentrum Kindermishandeling Nederland, Protocollen kindermishandeling, Zie: www.kindermishandeling.info.

FRANS, Erika, STUYVER, Lutgart en DE BRUYNE, Chris, Beleidsplan voor scholen ter preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Vormingscentrum Van Ussel en CGSO, Gent, 1999, herwerkte versie 2004. (Zie: www.sensoa.be)

IPPF-Charter over seksuele en reproductieve rechten, Nederlandse vertaling VCGSO Trefpunt, Gent, 1996.

Kindermishandeling. Hulpverlening / Justitie, Kind en Gezin, Brussel, 2001. (brochure)

KINDERRECHTSWINKELS, De juridische positie van de minderjarige in de praktijk, Uitgeverij UGA, Heule, 2002.

Protocol Kindermishandeling voor beroepskrachten die werken met kinderen van 0-12 jaar, Zie: www.amk-amsterdam.nl.

STEVENS, Liesbet, Strafrecht en seksualiteit. De misdrijven inzake aanranding van de eerbaarheid, verkrachting, ontucht, prostitutie, seksreclame, zedenschennis en overspel, Uitgeverij Intersentia, Antwerpen, 2002.